

Opvattingen over hygiëne 1830-1850

Citation for published version (APA):

Lintsen, H. W., & Lintsen, T. (2017). *Opvattingen over hygiëne 1830-1850*. (Research rapport Technische Universiteit Eindhoven). Technische Universiteit Eindhoven.

Document status and date:

Gepubliceerd: 01/07/2017

Document Version:

Uitgevers PDF, ook bekend als Version of Record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.tue.nl/taverne

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

openaccess@tue.nl

providing details and we will investigate your claim.

Opvattingen over hygiëne 1830-1850

H. Lintsen en T. Lintsen

Research rapport

Technische Universiteit Eindhoven 2017

Achtergrond

Een belangrijk thema in het boek *De kwetsbare welvaart van Nederland 1850-2050. Naar een circulaire economie* (Amsterdam 2018) is het perspectief op vraagstukken van brede welvaart en duurzaamheid vanuit het heden en verleden. Een duurzaamheidsvraagstuk rond 1850 vanuit hedendaags perspectief is dat van de hygiëne. In hedendaagse termen heeft hygiëne te maken met de openbare hygiënische voorzieningen (riolering en drinkwaterleiding), de hygiënische voorzieningen in huis (wc, wasbak, douche, bad) en de hygiënische lichaamscultuur (wassen, douchen, naar wc gaan, tanden poetsen).

De vraag is: hoe keken tijdgenoten met name de burgerij tegen hygiëne aan? Uit de literatuur is bekend dat een kleine intellectuele elite van artsen, ingenieurs en architecten - de hygiënisten - nieuwe opvattingen over de hygiëne ontwikkelde in de jaren veertig van de negentiende eeuw. In hoeverre treffen we deze opvattingen reeds aan onder de burgerij in deze periode? De studie heeft het karakter van een oriënterend onderzoek.

Literatuur

E.S. Houwaart, *De Hygiënisten. Artsen, staat & volksgezondheid in Nederland 1840-1890* (Groningen 1991)

E.S. Houwaart, 'Medische statistiek', in: H. Lintsen e.a (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890* (Zutphen 1993), deel II, 19-45

E.S. Houwaart, 'Professionalisering en staatsvorming', in: H. Lintsen e.a (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890* (Zutphen 1993), deel II, 81-95

H. Lintsen, *Wat is techniek. Een geschiedenis van menselijke secreten en discrete technieken* (intreerede, Technische Universiteit Eindhoven 1992)

J. Roding, *Schoon en net. Hygiëne in woning en stad. De cultuurgeschiedenis van bad en toilet* ('s-Gravenhage 1986)

H. van Zon, *Een zeer onfrisse geschiedenis. Studies over niet-industriële vervuiling in Nederland. 1850-1920* (Groningen 1986)

H. van Zon, 'Openbare hygiëne', in: H. Lintsen e.a (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890* (Zutphen 1993), deel II, 47-79

Stelling

Nieuwe opvattingen over de hygiëne komen we onder de burgerij in de jaren veertig niet of nauwelijks tegen.

De bestaande opvattingen van de burgerij over hygiëne:

- Hygiëne in het huis: een opgeruimde woning, een smetteloze keuken, een geschrobd trottoir, et cetera.
- Voeding: verse etenswaren, helder water, et cetera
- Persoonlijke hygiëne: schone kleren, regelmatig wassen,
- Hygiëne in de publieke ruimte: schone grachten en schone straten.
- Lucht en water: Speciale aandacht voor zuivere lucht in de woning (het doorluchten van de woning, het vermijden van vochtige lucht, et cetera) en in de publieke ruimte (het vermijden van uitwasemingen van stilstaand water, vuilnis, rottende voorwerpen, et cetera). Speciale aandacht voor waterverontreiniging: schoon oppervlakte water ter voorkoming van stank en bedorven lucht en ten behoeve van goed drinkwater (helder, reukloos en smaakloos).
- Zedelijk gedrag: matigheid en kalme gemoedsrust. Hieronder viel ook een christelijke levensstijl met het vertrouwen op de goddelijke voorzienigheid
- Lokale, wettelijke voorschriften en de handhaving daarvan, zoals de verplichting van een wekelijkse reiniging van de straat voor het huis, het verbod om vuil op de openbare weg te storten, het verbod om afvalwater op riolen en grachten te lozen, et cetera. Een belangrijk

aspect was dat handhaving van voorschriften vooral een kwestie was van individuele verantwoordelijkheid. Naleving van de voorschriften was weliswaar problematisch, maar de openbare hygiëne was niet de zorg van de (lokale) overheid. Het was niet de bedoeling dat de (lokale) overheid er een aparte dienst voor moest oprichten. De (lokale) overheid diende zich te beperken tot toezicht op de handhaving van de wettelijke voorschriften.

- De armen: de problematiek van de hygiëne was vooral een probleem van de armen. Zij vertoonden vooral onbeschaafd en onhygiënisch gedrag, en moesten opgevoed worden. Epidemische ziekten waren vooral armenziekten.

De nieuwe opvattingen van de hygiënisten:

- Hygiënisten onderschreven een deel van bovenstaande opvattingen. Zij weken op de volgende punten af:

- De noodzaak van wetenschappelijk onderzoek: onderzoek naar de hygiënische situatie bij bevolkingsgroepen, in bepaalde wijken, regio's, et cetera en het opstellen van medische statistieken.

- Speciale aandacht voor het drinkwater en de prioriteit voor drinkwaterleidingen.

- Speciale aandacht voor afvalwater en fecaliën in woningen: hygiënische verwijdering van afvalwater via gootstenen, leidingen en riolering en van fecaliën via het tonnenstelsel of wc met spoelstelsel (later ook het Liernursysteem).

- Hygiëne is een overheidstaak. Naast handhaving van de voorschriften zou zij de zorg voor een goede (openbare) hygiëne moeten hebben, waarvoor ambtenaren en financiële middelen moesten worden vrijgemaakt.

- De hygiënische problematiek was een probleem van de volksgezondheid, dat de gehele bevolking raakte. Hygiëne moest onderdeel zijn van de volksgezondheidszorg

Methode

Voor het oriënterend onderzoek naar de stelling wordt gebruik gemaakt van de krantenbank, Delpher (voor methodologische kanttekeningen zie appendix 4.2). Geselecteerd zijn alle artikelen in de jaren 1840 t/m 1849 met de termen:

- 'ziekte' en 'zindelijkheid', in totaal aantal 90 artikelen

- 'ziekte' en 'reinheid', in totaal aantal 70 artikelen

- 'huis' en 'zindelijkheid', in totaal aantal 266 artikelen

- 'huis' en 'reinheid', in totaal aantal 99 artikelen

De term 'hygiëne' wordt in de Nederlandstalige artikelen nauwelijks gebruikt.

'Zindelijkheid' en 'reinheid' zijn de toenmalige synoniemen, waarmee in combinatie met 'ziekte' en 'huis' inzicht kan worden verworven over wat men indertijd onder hygiëne verstond.

Uit de verzameling artikelen is een aselechte steekproef genomen:

- 'ziekte' en 'zindelijkheid', aantal aselekt gekozen artikelen: 59

- 'ziekte' en 'reinheid', aantal aselekt gekozen artikelen: 34

- 'huis' en 'zindelijkheid', aantal aselekt gekozen artikelen: 187

- 'huis' en 'reinheid', aantal aselekt gekozen artikelen: 40

Tabel 1: Totaal aantal artikelen en het aantal geselecteerde artikelen 1840 t/m 1849 met betrekking tot ‘ziekte’ en ‘zindelijkheid’, ‘ziekte’ en ‘reinheid’, ‘huis’ en ‘zindelijkheid’, ‘huis’ en ‘reinheid’

Termen	Totaal	Aselect gekozen artikelen
‘ziekte’ en ‘zindelijkheid’	90	59
‘ziekte’ en ‘reinheid’	70	34
‘huis’ en ‘zindelijkheid’	266	187
‘huis’ en ‘reinheid’	99	40

Categorieën

Er zijn de volgende categorieën gemaakt:

Voor ‘ziekte’ en ‘zindelijkheid’ en ‘ziekte’ en ‘reinheid’:

- De categorie ‘zindelijkheid/reinheid nader omschreven’, waarbij ‘zindelijkheid/reinheid’ wordt omschreven of in termen van maatregelen en adviezen wordt uitgewerkt.
- De categorie ‘zindelijkheid/reinheid niet nader omschreven’, waarbij ‘zindelijkheid/reinheid’ sec wordt genoemd of zeer kort wordt omschreven.
- Overige, waarbij ‘zindelijkheid/reinheid’ niet in verband staat met menselijke ziektes, maar andere kwesties met name ziektes van vee en gewassen.

Voor ‘huis’ en ‘zindelijkheid/reinheid’,

- De categorie ‘Zindelijkheid/reinheid nader omschreven’, waarbij ‘zindelijkheid/reinheid’ wordt omschreven of in termen van maatregelen en adviezen wordt uitgewerkt.
- De categorie ‘Zindelijkheid/reinheid niet nader omschreven’, waarbij ‘zindelijkheid/reinheid’ sec wordt genoemd of zeer kort wordt omschreven.
- Overige, waarbij ‘zindelijkheid/reinheid’ niet in verband staat met huis, maar bijvoorbeeld met zedeloosheid.
- Niet voldoende aan criteria. De zoekterm ‘huis’ levert ook artikelen op met ‘warenhuis’, ‘ziekenhuis’, ‘armenhuis’, et cetera. Die zijn bij het automatisch zoeken zoveel mogelijk verwijderd, maar enkele artikelen zijn er nog door heen geslipt.
- Niet relevant. De kranten hadden reclameblokken met verschillende advertenties, die als artikel in Delpher worden geclassificeerd. De term ‘huis’ komt dan in de ene advertentie voor, terwijl ‘zindelijkheid/reinheid’ in de andere advertentie verschijnt. Deze artikelen vallen onder de categorie ‘niet relevant’.

Dat levert de volgende tabellen op:

Tabel 2: ‘Zindelijkheid’ in artikelen met ‘ziekte’ 1840-1849

	Aantal	Percentage van totaal
Zindelijkheid nader omschreven	10	17%
Zindelijkheid niet nader omschreven	18	20
Overige	31	53
Totaal	59	100

Tabel 3: ‘Reinheid’ in artikelen met ‘ziekte’ 1840-1849

	Aantal	Percentage van totaal
Reinheid nader omschreven	8	24%
Reinheid niet nader omschreven	17	50
Overige	9	26
Totaal	34	100

Tabel 4: ‘Zindelijkheid’ in artikelen met ‘huis’ 1840-1849

	Aantal	Percentage van totaal
Zindelijkheid nader omschreven	6	3%
Zindelijkheid niet nader omschreven	13	7
Overige	21	11
Niet voldoende aan criteria	147	79
Totaal	187	100

Tabel 5: ‘Reinheid’ in relatie tot artikelen met ‘huis’ 1840-1849

	Aantal	Percentage van totaal
Reinheid nader omschreven	6	15%
Reinheid niet nader omschreven	9	23
Overige	6	15
Niet voldoende aan criteria	19	47
Totaal	40	100

Resultaten van ‘zindelijkheid’ en ‘reinheid’ in relatie tot ‘huis’ en ‘ziekte’

De meeste omschrijvingen van ‘zindelijkheid’ en ‘reinheid’ vallen binnen de bestaande opvattingen van de burgerij zoals hierboven geformuleerd. De volgende, geselecteerde citaten geven een goede impressie van opvattingen in de kranten.

- Hygiëne in het huis: ‘De zorg voor reinheid en zindelijkheid moet zich niet slechts bepalen tot het ligchaam en de kleding, maar vooral ook tot de woning; niet slechts tot den vloer, den zolder en de muren, die deze zamenstellen, maar in de eerste plaats tot de lucht, waarmede zij is gevuld’ (**Groninger Courant/24-10-1848**) en ‘... vooral zorge men voor het rein houden der keukens en kelders, ten einde het oonthoud van stinkend water en van alle overblijfsels uit het planten- en dierenrijk voor te komen...’ (**De Nederlander: nieuwe Utrechtsche courant/1-9-1848**).

-Voeding: ‘Schadelijke spijzen zijn gedroogde en gerookte visch, oud gezouten vleesch, vette spijzen in het algemeen... Van het brood valt op te merken dat het goed gerezen en gaar gebakken moet zijn...Men vermijde het gebruik van zuur bier, zuren wijn en zure karnemelk.’ (**Nieuwe Rotterdamsche Courant/ 26-10-1848**).

Ook wordt gewaarschuwd voor ‘het gebruik van onrijpe vruchten, als pruimen, peren, appelen, enz. en van te veel verkoelend ooft als komkommers, meloenen enz....’ (**Arnhemsche Courant/4-8-1849**).

-Persoonlijke hygiëne: ‘Ieder kleede zich, zooveel mogelijk, matig warm, en bedekke het ligchaam met wollen of baaijen stoffen op het bloote lijf’ (**Nieuwe Rotterdamsche Courant/26-10-1848**), of ‘De ondervinding heeft geleerd dat onderdrukte of gebrekkige huid-uitwaseming bij zeer velen de aanleidende oorzaak van het ontstaan der Cholera is geweest.... In het bijzonder bevelen wij het dragen van een flanellen gordel of eene zoogenoemde gezondheid om den buik, en wollen kousen aan. Zulke kleedingstukken dienen dikwijls verwisseld, gewasschen en zorgvuldig gedroogd te worden... Niet minder gewichtig is wijders de zorg voor de meest mogelijke reinheid van het beddegoed... het luchten der bedden in het algemeen is niet minder noodzakelijk, dan het luchten van het geheele slaapvertrek... Tot reiniging van het ligchaam is het goed ééns per dag een warm bad te nemen, of het ligchaam met warm water te wasschen...’ (**Groninger Courant/24-10-1848**), of ‘Ook meenen wij (*De Plaatselijke Geneeskundige Commissie-auteurs*) de Ingezetenen te moeten waarschuwen voor de slechte gewoonte van des avonds ter verpoosing op de stoepen of banken eenigen tijd stil te zitten, daar hierdoor, bij de dikwijls koude avonden, de door den dagelijkschen arbeid geopende zweetgaten zoo ligtelijk ziekelijk worden aangedaan en hoogst ongunstige ingewandsziekten kunnen veroorzaken.’ (**Groninger Courant/17-7-1849**).

-Hygiëne in de publieke ruimte: ‘Ieder drage bij, tot het rein houden van straten, grachten enz. ...’ (**Nieuwe Rotterdamsche Courant/26-10-1848**), of ‘Aan elk stilstaand water moet afloop gegeven worden. De lucht moet overal vrij kunnen doorstroomen’ en ‘Het Drinkwater moet zuiver zijn, en de zorgen daarvoor overal, op de meest mogelijke wijze, bevorderd worden.’ (**Utrechtsche provinciale en stads-courant/30-10-1848**).

Verder vinden we in de **Arnhemsche courant/03-09-1845** onder het kopje ‘Binnenlandsche berigten’ het volgende artikel waarin het gebruik van menselijke fecaliën vanuit een breed economisch perspectief en in relatie tot het vraagstuk van de armoede worden benaderd: ‘In het derde deel, eerste stuk van het Tijdschrift voor staatshuishoudkunde en statistiek, door mr. R. W. A. E. Sloet tot Oldhuis, te Zwolle 1845, wordt verwezen op het nut, hetwelk er in gelegen is, om de verkrijging van meststoffen zoo veel mogelijk te bevorderen. Zal, zegt de schrijver, onder anderen, onze landbouw immer worden, wat die onder de handen eener vlijtige en spaarzame natie worden moet en kan; zullen onze heide-velden en de van hoogeveen ontbloote gronden immer ontgonnen worden, — dan behoort er een uitgebreide mesthandel over ons geheele koninkrijk georganiseerd te zijn, waardoor tevens ons voerwezen te water en te land bevoorreed zoude worden, en waarin duizende gezinnen van de armoedigste klasse een middel van bestaan zouden vinden.... Doch nu is het tevens waar, dat er geen artikel meer verwaarloosd wordt dan de mest, en dat hierin jaarlijks tonnen gouds voor het nationale vermogen te loor gaan, die het voortbrengende vermogen van onzen bodem zouden kunnen verhoogen. Letten wij, gaat de schrijver verder voort, dan worden in onze steden jaarlijks duizende tonnen menschenmest in de grachten gestulpt en in de slooten geloost; eene menigte begroeide slooten worden nooit gerooid, welk een schat van vergane plantaardige deelen zij bevatten; de uitwerpselen van de waterleidingen blijven gewoonlijk op de wallen liggen tot dat zij in de lucht verteren; de vette baggeraarde laat men ongeroerd op den bodem van menigvuldige grachten en stille wateren liggen; hoe veel drek laten de karlieden niet in de straten der voorsteden en stegen onzer steden achter; al de dierlijke uitwerpselen op onze straatwegen, ook nadat er drokke veemarkten plaats gegrepen hebben, blijven liggen of worden door den wegwerker op den berm geharkt. Indien nu alle deze verschillende mestspeciën, die voor een groot gedeelte naar zee spoelen, met die zorgvuldigheid bijeen vergaderd wierden, welke dit artikel verdient — hoe vele onzer heidevelden, die soms twee voeten teelaarde hebben, zouden hiermede in bouwland, hoe vele onzer lage broeklanden in marschen en weideland van de uitmunstendste hoedanigheid veranderd kunnen worden. De schrijver vermeent, om door hem nog verder aangevoerde

redenen , dat men in al de steden van ons vaderland het ophalen van de mest geheel vrij behoorde laten, als eene nijverheid, die alleen den armen toekomt. Men kan, vermeent hij, zeker zijn, dat vele landeigenaren , alsmede de schipperij , arme huisgezinnen in het werk zouden stellen , om hun mest te leveren, en er zoude spoedig mededinging ontstaan en de prijs hierdoor geregeld worden. Zeer gemakkelijk zoude het zijn dezen handel daar te stellen. De stedelijke besturen behoefden niets anders te doen , dan de legplaatsen hiervoor af te staan , en door enkele karlieden te doen ophalen , wat liggen bleef. De zindelijkheid der steden zou er bij winnen. Ofschoon bereids in het laatst van mei en het begin van juni dezes jaars het artikel van opgemeld tijdschrift in deszelfs geheel of bij uittreksel in verschillende nieuwspapieren is overgenomen, verdient het belang der zaak, dat de aandacht der plaatselijke besturen daarop nader en meer bepaaldelijk worde gevestigd, en heb ik mitsdien, onder mededeeling van het voorenstaande, de eer, ingevolge het verlangen van den minister van binnenlandsche zaken, UEd, te verzoeken, wel in overweging te willen nemen, hoedanig het geopperde denkbeeld ter verkrijging en beschikbaarstelling van mestspeciën , gelijk hier bedoeld worden, naar gelang van plaatselijke omstandigheden , en onder anderen ook in verband met de bij mijne circulaire van den 20sten juni 1844 (...) medegedeelde uitvinding door den heer H. Berail te St. Michielsgestel, in Noord-Brabant, van een reukeloos filtereersceet, het best zoude kunnen worden verwezenlijkt , en om vervolgens tot deze verwezenlijking die schikkingen te nemen , welke UEd, het meest doelmatig mogten voorkomen. Steeds in het oog houdende, dat hierdoor een dubbel nut kan worden bereikt , eensdeels door bevordering van den landbouw, waardoor meerder arbeid en meerder welvaart kan worden verkregen, anderdeels door het voorkomen der schadelijke uitdampingen, welke de met menschelijke uitwerpselen bezwangerde grachten in de meeste steden, blijkens den stank, welke dezelve bij de minste warmte verspreiden , tot groot nadeel der gezondheid opleveren uit welken hoofde ik het allezins der overweging waardig oordeel en dringend meen te moeten aanbevelen, om, zoo men al niet dadelijk het systema der riolen in de steden kan veranderen , althans bij alle nieuwe stichtingen , welke de vermeerdering der bevolking schier overal noodig maakt , het stellen van secreten, welke op openbare grachten of slooten uitloozen, te verbieden.’ (**Arnhemsche courant d.d. 03-09-1845**)

Lucht en water:

Wat betreft lucht: ‘Niets is verderfelijker, dan eene met onzuivere stoffen bezwangerde lucht. Daarom moeten de vensters van de woon- en vooral ook die der slaapkamer dagelijks ten minste één uur lang geopend worden. Daarom moeten alle onreine of kwalijk riekende stoffen dadelijk verwijderd worden. Daarom moet men zoo veel mogelijk zorg dragen, dat er geene groote massa’s menschen langen tijd in een vertrek bij elkander blijven... Van belang is het vooral in dezen tijd nog, om bestendig een klein vuur in de woonkamer aan te houden. Daardoor toch wordt de lucht niet alleen droog, maar bovendien gezuiverd.’ (**Groninger Courant/24-10-1848**), want ‘...zonder zuivere lucht kan de mensch niet gezond leven.’ (**Utrechtsche provinciale en stads-courant/3-11-1848**)

Wat betreft water: ‘...Ons klimaat toch, zegt zeker schrijver te regt, is vochtig, onze grond laag, onze dampkring met waterdamp overladen en alles werkt dus reeds mede, om de huiduitwaseming te belemmeren, zoo niet geheel te beletten. Het is daarom beter te dweilen, dan met veel water te schrobben.’ (**Groninger Courant/24-10-1848**).

‘Ieder ... zorge voor zindelijkheid in zijne woning, zonder door het onmatig gebruik van water, de vochtigheid in de huizen te bevorderen; het gestadig luchten van dezelve verdient alle aanprijzing.’ (**Nieuwe Rotterdamsche Courant/26-10-1848**).

- **Zedelijk gedrag:** ook als voorbehoedmiddel tegen de cholera ‘... is het dienstig om zijnen gewonen leefregel, voor zoo verre die geregeld en betamelijk is, te blijven behouden. Schadelijk en verderfelijk is niet alleen het misbruik, maar zelfs het veelvuldig gebruik van sterke drank. Matigheid betrachte men in alles; men vermijde te groote inspanning van het ligchaam en van den geest, vergunne aan beide genoegzame rust en zoek het gemoed, door het verbannen van eene angstige vrees, kalm te bewaren.’ (**Nieuwe Rotterdamsche Courant 26-10-1848**), of ‘Alle sterke gemoedsaandoeningen moeten daarom zoo veel mogelijk vermeden worden, zelfs eene overmaat van vreugde en uitgelatenheid; want ook daarop volgt vroeg of laat verslapping van geest en ligchaam.’ (**Groninger Courant/24-10-1848**), of ‘... zoodanige openbare vermakelijkheden, welke tot ongeregeldheid en uitpattingen aanleiding geven, te weren ...’ (**Arnhemsche courant/4-8-1849**), en ‘...goede raad, vertroosting en opbeuring kunnen door ijverige menschenvrienden worden uitgedeeld, en zeker mede veel bijdragen tot het onderhouden eener kalme gemoedstemming...’ (**Arnhemsche courant/ 30-8-1849**).

Belangrijk is ook om ‘eene zekere morele dapperheid’ te hebben, want ‘De vrees toch verlamt, de moed versterkt... en waarlijk! de kleinmoedige, die voor de ziekte vreest of siddert, is zonder twijfel veel vatbaarder en wordt ook door haar in den regel veel heviger aangetast, dan anderen’, maar bovenal ‘...den mensch...hij kweeke in zijn gemoed een vast vertrouwen op Gods Voorzienigheid, door hetwelk de mensch alles overwint en in tijden van gevaar pal staat.’ (**Groninger Courant/24-10-1848**), of ‘... en zoo kunnen wij allen (*gemeentebesturen, geneeskundigen, armbesturen en de meest gegoede ingezetenen*) in een blijmoedig vertrouwen op Gods hulp, de toekomst met kalmte te gemoet gaan.’ (**Utrechtsche provinciale en stads-courant/30-10-1848**).

Het vertrouwen in de Voorzienigheid is sterk aanwezig zoals blijkt uit een schrijven van De Commissie voor de Cholera-zieken te Groningen: ‘Thans is de ziekte aanmerkelijk afgenomen... en wij mogen ons vleijen met de hoop, dat dezelve, bij de noodige zorg voor reinheid en zindelijkheid, vooral in de geringere standen, bij de vermindering van alle uitpatting en onmatigheid en de opvolging van de door de geneeskundige commissie te dezer stede... bekendgemaakte raadgevingen, onder het Bestuur der Voorzienigheid, langzamerhand weer zal verdwijnen’. Onder de raadgevingen en voorbehoedmidelen van deze cie staat dan ook op nr 1: ‘eene kalme, opgeruimde gemoedsgesteldheid bij eene wélberedeneerde, godsdienstige stemming.’ (**Groninger courant/ 14-9-1849**), of ‘God verhoede!’ ook dat ziekte (cholera) zich opnieuw openbaart en ‘... Bij dit alles kan nog gevoegd worden, dat de doeltreffende middelen... door de Commissie aangewend ... onder den Goddelijken zegen, hebben medegewerkt, zoo al niet tot sluiting der ziekte, ten minste tot leniging der kranken en herstel van vele lijdens.’ (**Dagblad van ‘s Gravenhage/01-10-1849/ tekstgedeelte Delpher**).

Toch is er ook een kritisch geluid te horen zoals blijkt uit een (anoniem) ingezonden stuk waarin de schrijver weliswaar opmerkt ‘Wij zijn op dit ogenblik God lof! bevrijd van de vreeselijke plaag ...’, echter hij waarschuwt dat ‘... een kinderlijk en gelaten vertrouwen op de Voorzienigheid moet niet ontaarden in eene roekeloze zorgeloosheid, die ons alle voorbehoedmidelen doet verwaarlozen...’, waarbij schrijver overigens de klassieke leefregels van de geneesheren volgt. (**De Noord-Brabanter/4-8-1849**).

Er wordt ook letterlijk een nauw verband aangenomen tussen hygiëne en zedelijkheid: ‘.....Er is in waarheid een naauw verband tusschen de reinheid des ligchaams en de zedelijke beschaving van den geest...’ (**Bredasche courant/19-11-1844**), of ‘..... en wij den geringen stand in het algemeen daardoor betere woningen zullen bezorgen : opdat zij zich daardoor meer aan zindelijkheid en reinheid zullen gewennen, en dit ook op hunne zedelijke beschaving eenen gunstigen invloed moge hebben.’ (**Groninger courant/ 16-05-1848**).

- **Lokale, wettelijke voorschriften/bepalingen en handhaving daarvan:** Het gaat om persoonlijke verantwoordelijkheid: ‘...Van belang is het voorts, dat alle openbare wegen, straten, grachten, de gooten en wanden en derg., zoo veel mogelijk schoon gehouden worden; waartoe de inwoners zelve voorzeker het meest kunnen bijdragen. Dit zij vooral gezegd ten opzichte van de zoogenoemde achterombuurten.’ (**Groninger Courant/24-10-1848**), Een volledig uitgeschreven tekst in het Dagblad van s’Gravenhage betreft nieuwe artikelen bij bestaande verordeningen, gearresteerd door Burgemeester en Wethouders te Den Haag, m.b.t. o.a. reinheid wateren en straten, ook rondom huis, waar met name de burger zorg voor diende te dragen. De tekst beslaat 50 uitgewerkte artikelen (verboden, voorschriften etc.), inclusief een uitgebreide strafmaatbepaling (in de vorm van geldelijke boetes of bij onvermogen een gevangenisstraf van een tot drie dagen), waarbij rooimeesters toezicht hielden en voor handhaving zorg droegen of een Stads Controleur borgsommen inde en de Directeur van Politie met de handhaving van de boetes belast was. (**Dagblad van ‘s Gravenhage/2-4-1841**). of ‘... ook de raad der stad Leeuwarden besloten heeft aldaar eene proeve te nemen van maatregelen tot verzameling van secreetmest, die tevens de zindelijkheid en gezondheid der stad zullen bevorderen.’ (**Drentsche courant/30-3-1849**).

Kritische burgers verwoordden hun ongenoegen over het lokale beleid door ingezonden stukken naar de krant te sturen, zoals blijkt uit het volgende fragment: ‘In de kennisgeving van burgemeester en wethouders in de Rott. Courant van Zaterdag 11., wordt onder anderen, den ingezetenen met nadruk de bevordering der reinheid zoo binnen als buiten 's huis aanbevolen. Om een begin te maken mogt de stedelijke regering wel zorgen, dat de vele vuilnishooopen in de Crispijnlaan werden opgeruimd, (waaruit voortdurend een voor de gezondheid allernadeeligste stank oprijst, zoo als nog Vrijdag 11. het geval was) en tevens beletten, dat die daar niet weder werden opgeworpen. Het ware te wenschen, dat die laan van stadswege werd bestraat en de moddersloot gedempt; doet men dit niet, dan zal deze zeer druk bezocht wordende laan wel altijd eenen modderpoel moeten blijven. Veel wordt er ter verfraaiing der stad gedaan, maar het dringendste en allernoodzakelijkste blijft achterwege. EEN VOORSTANDER VAN ORDE EN BILLIJKHEID’ (**Nieuwe Rotterdamsche courant/01-11-1848**),

of getuige de aanbevelingen en kritiek van een anonieme burger die aandacht vraagt voor: ‘...de gestadige verversching der lucht, en zulks niet alleen in het bijzonder, in ieders woning maar wel vooral in het algemeen, door de geheele stad. Dit doel kan slechts bereikt worden door het schoonvegen van straten en goten en het bevorderen van den stroom des waters in de rivier (*de Dieze-auteurs*), die zich als een slagader door onze stad slingert, om aanhoudend door versche golven water en lucht, die zij van buiten uit de velden aanvoert, de bedorvene en door opgenomene vuilnis stinkend gewordene deelen, te herstellen.’ (**De Noord-Brabanter/4-8-1849**).

-**De armen:** de problematiek van de hygiëne was vooral een probleem van de armen. ‘Men leest in de Haarlemsche Courant van gisteren. Onder de veelvuldige en krachtdadige middelen, aangewend worden om de behoeftigen binnen deze stad te ondersteunen en derzelve toestand te verbeteren, behooren ook twee allezins belangrijke ondernemingen ... in de eerste plaats ... om aan behoeftige ingezetenen, die gaarne zouden willen arbeiden, doch geen werk kunnen bekomen, gedurende den winter eenig werk te verschaffen, en hen alzo iets te laten verdienen, en wel door het doen bepuinen en vervolgens beschelpen van den rijweg in de groote dreef van het Haarlemmerhout ... De tweede der door ons bedoelde liefdadige ondernemingen is het daarstellen eener vereeniging, die ten doel heeft om, in overleg met de bestaande armbesturen, den stoffelijken en zedelijken toestand der armen in onze stad te verbeteren , namelijk door de armen in hunne woningen te bezoeken, - op hunne

levenswijze toe te zien, - door liefderijke toespraak en raadgeving, orde, spaarzaamheid, matigheid en reinheid, in één woord, alle huisselijke deugden te bevorderen, en dat alles te behartigen wat hun ligchamelijk en zedelijk welzijn kan bevorderen; en tevens, door het verschaffen van werk, de arbeidzaamheid te bevorderen, de ledigheid tegen te gaan, het vervallen tot de armenkas te voorkomen en het uiterlijk welvaren der behoeftigen te verbeteren ... ' (**Rotterdamsche courant/19-11-1842**).

'De Britsche Regering heeft in de laatste tijden menigvuldige en grondige nasporingen omtrent de armen laten doen, en de uitslag daarvan heeft bewezen dat er, volgens de uitdrukking van den Bisschop van Londen, duizenden en tienduizenden Christenen, te midden der meest gevorderde beschaving tot den staat van wilden en heidenen zijn gebracht. Te midden van velerlei bespiegelingen en plannen, zijn er echter twee ontwerpen, die bovenal de aandacht trekken. Het eerste is eene onderneming ter vestiging van warme baden en waschhuizen voor de werkklassse ... Er is in waarheid een naauw verband tusschen de reinheid des ligchaams en de zedelijke beschaving van den geest. De reinheid teekent achting voor zich zelven: de achting voor zich zelven, die voor zijn gelijken, voor de burgerlijke maatschappij ... Het andere ontwerp is nog van meer aanbelang, namelijk inrigtingen te maken, waar de armen hun linnen kunnen wasschen, wat zij nu tot schade hunner gezondheid in hunne bekrompene verblijven moeten doen ... Men kan zich geen denkbeeld vormen van de kelders, waarin geheele klassen in Engeland geboren worden, leven en sterven ... Het tweede ontwerp, waarop wij de aandacht wilden vestigen is van de Maatschappij der Hoofdstad, die ten doel heeft om de woningen der werkklassse te verbeteren, die, hoe ellendig ook, echter overdreven duur zijn ... Nog is er eene vereeniging gevormd om de armen te bezoeken en hun onderstand te bezorgen. Dit geschiedde in eene enkele buurt waar 14,000 lieden waren, bijna zonder kleeding, en er 's nachts in 't gezigt der weelderigste verblijven van den Engelschen adel een talrijke menigte, zonder dek en zonder brood, onder de boomen van Hyde-Park vernachtten. Toen kwam er met Kersmis als een schok onder de rijken, in weinig tijds had men drie millioen guldens bij elkander. De vereeniging ontstond en nu zijn er meer dan honderd in volle werking en duizenden bezoekers deelen ondersteuning aan de armen uit. Eere zij den ontwerpers! Zij toonen dat de Lazarussen niet overal onmeêdoogende rijken ontmoeten, en zoo helpende, bewaart men den armé zijn gevoel van eigene waarde.' (**Bredasche courant/ 19-11-1844/tekstgedeelte Delpher**).

'Verslag van het Algemeen Diaken Gezelschap der Ned. Hervormde Gemeente van Groningen over het jaar 1847, alsmede over den afgeloopen winter. Ieder, die niet alleen belang stelt in zich zelven, maar ook in zijne medemenschen, zal ongetwijfeld gaarne weder verslag ontvangen van hetgeen onze Vereeniging in den laatsten tijd voor de Armen deed, en welke uitkomsten zij van haren arbeid verkreeg ... Het Bestuur der Armen woningen volbragt in dit jaar zijne taak, voor zoo verre den aankoop en bouw betreft, door het aankopen van nog acht Kamers in de Sledemenderstraat, en vijf in de Raamstraat met eenen grooten tuin, waarin nog zeven nieuwe Kamers werden aangebouwd. De honderd woningen, welke men wenschte ten behoeve der Diakenie, zijn dan nu voltallig ... Wij mogen ons vleijen, dat deze woningen de goedkeuring zullen wegdragen van de welwillende menschevrienden, die ons daartoe het noodige fonds verstrekten, en wij moeten hen uitnoodigen, die te gaan bezien. Zij zullen woningen vinden, met groote bleekvelden, waar de vrolijkheid hen te gemoet komt; morsige en bouwvallige verblijven veranderd in zindelijke en nette woningen ... Wij hopen, dat wij door onze onderneming een voorbeeld hebben gegeven, hoedanig Armenwoningen moeten en kunnen zijn; dat dit voorbeeld navolging mag vinden bij allen, die woningen aan Armen verhuren, en wij den geringen stand in het algemeen daardoor betere woningen zullen bezorgen: opdat zij zich daardoor meer aan zindelijkheid en reinheid zullen gewennen, en dit ook op hunne zedelijke beschaving eenen gunstigen invloed moge hebben.' (**Groninger Courant/16-05-1848/tekstgedeelte Delpher**).

'In de *Steenwijker Courant* van 31 dezer no. 31 komt in een ingezonden stuk uit Drenthe onder anderen het volgende voor: De plaatselijke geneeskundige commissie van Groningen prijst, bij het heerschen der cholera, inzonderheid de *zindelijkheid* aan en de zorg om vertrekken en bedden behoorlijk te luchten. Dit legt ons een tweeden wensch op de lippen, die door het Provinciaal Gouvernement van Drenthe moge verhoord worden, hoe eerder zoo liever. Als er over iets valt te klagen en te jammeren, wat aangaat het platte land van Drenthe, dan is 't, dat er vooral onder de geringe standen zoo weinig zorg wordt gedragen voor de reinheid van ligchaam en woning. Men moet het zelf met eigen oogen gezien hebben, om het te kunnen gelooven, op welk een laag standpunt velen, wat dit betreft, nog staan. Zulke menschen zijn nog gansch kinderen. Kinderen moeten onder een tuchtmeester staan. Willen zij niet *hooren*, dan moeten zij *voelen*. Wij zouden wenschen, dat, vooral in deze dagen, en om niet roekeloos aanleiding te geven, dat door onreinheid zich de cholera in Drenthe meer verspreidde, (het armenhuis te Warffum zij tot waarschuwing!) van Gouvernementswege de smalle gemeente zeer gestreng werd nagereden, om 'behoorlijk op het zindelijk houden van ligchaam en woning bedacht te zijn. Men zou aan de geneeskundige daartoe de taak eener locale inspectie kunnen opdragen, en des noods de nalatigen in het opvolgen *hunner* voorschriften door middel van boeten kunnen laten gevoelen, dat er ernst bij de zaak in het spel was. Deelt de *Drentsche Courant* onze zienswijze, ten minste onze wenschen, dan neme zij dit geschrijf in hare kolommen over, op dat de regering van ons gewest te eerder kennis verkrijge van hetgeen wij en velen met ons ten hoogste wenschelijk achten." De schrijver ziet, wij hebben aan zijn wensch voldaan. Hoewel wij des schrijvers bedoeling moeten prijzen, en wij ook gaarne zouden zien, zoo zulks doenlijk was, dat de oorzaken konden worden weggenomen, waardoor de cholera bij voorkeur hare slagtoffers onder de mindere standen zoekt, kunnen wij ons echter noch met de zienswijze noch met de wenschen van den schrijver vereenigen. Met zijne *zienswijze* niet, omdat wij hem niet kunnen toestemmen, dat de mindere standen in Drenthe zoo bij uitstek vuil en morsig op hunne ligchamen en in hunne woningen zouden zijn; ofschoon men bij hen gene bewoners van den Zaankant moet zoeken, gelooven wij echter niet, dat zij in zindelijkheid bij lieden van gelijken stand in de naburige Provincieën behoeven achter te staan, en zekerlijk daarin vele der behoefteige bewoners van de groote steden overtreffen; in de week moge om de drukte of de gemakkelijkheid het wasschen en reinigen al eens nagelaten worden, op weinige uitzonderingen na, spoelen zij allen des zaterdagavonds of zondagmorgens de onreinheden van de vorige week af, en verschijnen zondags dikwijls met blinkende aangezichten en in hunne beste kleederen, zoo ze er deze op na houden, in de kerk; wij meenen gerust te mogen verklaren, dat er althans ten platten lande van Drenthe betrekkelijk weinige arbeiders gevonden worden, die niet een beter kleed voor den zondag hebben dan dat, waarin ze dagelijks arbeiden. Wat nu het luchten der woningen aangaat: zij bewonen meestal huisjes of vertrekken, die, ook wanneer deuren en vensters gesloten zijn, nog genoeg toegangen voor de versche lucht aanbieden, en waarvan de deur meestal tevens de buitendeur is; en het is de vraag, of deze verblijven, zoo ze niet al te luchtig zijn, niet beter zijn voor de gezondheid, dan de potdigte vertrekken, waarin de hoogere standen van de 19e eeuw leven, en waarin deze zoo gevoelig worden, dat hun leven slechts eene gedurige afwisseling is van verkoudheid, rheumatiek, kiespijn enz. — Met *de wenschen* van den schrijver zouden wij ons nog minder kunnen vereenigen, omdat wij het alles behalve wenschelijk achten, dat de Regering, al was het ook met de beste bedoelingen, zich zoo met bet bijzonder leven der ingezetenen, met hunne ligchamen en het bestuur en de inrigting *hunner* huishoudingen bemoeide, dat zij dagelijks ging onderzoeken, of een arbeider zich wel goed gewasschen had, of zijn hemd en overige kleederen wel schoon waren, of zijn bed, of, bij gemis hiervan, zijn ligstroo wel goed gelucht werd; inderdaad zoo aan de Regering hierover toezigt werd opgedragen, zou er zoodanige inbreuk gemaakt worden op die mate van burgerlijke vrijheid, waarop een arbeider even zeer als een millionair aanspraak kan maken,

dat het aan de arbeiders te vergeven zou zijn, zoo ze een ander land opzochten, waar men misschien minder bezorgd voor de zindelijkheid maar meer bezorgd voor de persoonlijke vrijheid was. Ook zou de voorgestelde maatregel onuitvoerlijk zijn: de schrijver in de *Steenwijker Courant* stelt voor, om boete op onzindelijkheid te stellen, maar nu vindt men juist de meeste onzindelijkheid bij de armste lieden, de armoede is veelal de moeder der morsigheid: hoe zal men op deze lieden de boete verhalen? En wilt gij, bij onvermogen, gevangenisstraf toepassen? Meen dan niet, dat zoodanige armen door het denkbeeld van een paar dagen gevangenisstraf erg afgeschrikt worden, wanneer zij denken aan de goede spijs, die de gevangenen eten, aan de digte vertrekken, die zij bewonen en de warme dekens, waaronder zij slapen. Bovendien, wanneer de Regering wilde vorderen, dat iedereen en dus ook de armen zich goed waschten, op tijd een schoon hemd aantrokken, hunne bedden gedurig luchtten, zou zij moeten beginnen met aan velen dezer laatsten zeep, hembden en bedden te verstrekken, en in zooverre zouden deze zeker de ijver der Regering voor zindelijkheid lofwaardig vinden. Naar ons inzien kan de zorg van de Regering in dezen niet verder gaan, dan de ingezetenen opmerkzaam te maken op de noodlottige gevolgen, welke onzindelijkheid na zich kan slepen; doch ook wanneer de Regering dit deed, zal ieder, die in eene of andere betrekking met armen heeft omgegaan, ons gereedelijk toestemmen, dat de beste vermaningen over onzindelijkheid, eene zeer enkele uitzondering daargelaten, bij de meesten geene de minste verandering zullen te weeg brengen; zij zullen dezelve aanhooren, voor kennisgeving aannemen en even spoedig vergeten. *Red.*' (**Drentsche courant/07-08-1849**). (Cursivering in artikel)

Nieuwe opvattingen van de hygiënisten

De nieuwe opvattingen van de hygiënisten zijn bij uitzondering in de krantenartikelen terug te vinden. Een voorbeeld is de door ons gecursiveerde zinsnede uit het volgende artikel uit 1848. '... Het is derhalve van groot belang om alle besmettende miasmen tegen te gaan, vooral die voortkomen uit waters, opgevuld met voorwerpen uit het dieren- of plantenrijk in een staat van ontbinding, die tot bederf overgaan, en zich langzaam ontlasten in de goten der stadsstraten.... *Het gevaar is minder, of liever bestaat in het geheel niet, waar de waterleidingen en goten van steen en asphalt zijn, sterk gebogen en behoorlijk gevoegd met jodenlijm; zoo doende ene gelijke oppervlakte vertoonende, waarover het water spoedig henstroomt en all bedorven zelfstandigheden met zich voert; edoch de meeste, der pleinen voor de huizen, van de waterleidingen en goten onder de koetsdeuren en straten zijn alleen geplaveid, wat het water doet stil staan en zich tusschen de steenen ophouden, ze hier stinkend en rottig maakt, en vervolgens die miasmen te weeg brengt, welke de longen door de ademhaling inademen...*' (**De Nederlander: nieuwe Utrechtsche courant/1-9-1848**).

Dergelijke voorbeelden zijn incidenteel te lezen, waarbij het onduidelijk is of de schrijver op de hoogte is van de nieuwe opvattingen en de nieuwe opvattingen van de hygiënisten ondersteunde. Het betreft in dit geval een naar het Nederlands vertaald artikel van een ingezonden stuk in de Parijse krant *La Presse*, waarvan niet duidelijk is wie het geschreven heeft. De aanleiding was de heersende cholera. Het artikel bevat verder aanbevelingen ter voorkoming cholera, zoals het rein houden van keukens en kelders ter voorkoming ophoud van stinkend water, maar vooral 'dat alle (*straf*-) middelen aangewend worden, welke het stilstaan en de opeenstapeling van het in de huizen en straten gebruikte water, zoowel als het ontstaan van miasmen en besmettende uitwasemingen, beletten kunnen.' De schrijver is volger van de theorie van miasmen en stelt: 'vrij algemeen neemt men thans aan, dat de hoofdoorzaak der cholera een vergift is, door bedorven uitwasemingen te weeg gebracht .... ..men ademt het vergif in...', waarna bovenstaande alinea volgt.

Een ander voorbeeld betreft een artikel in de Nederlandsche Staatscourant /14-03-1842 over een plan in Rotterdam dat door de stadarchitect W.N. Rose en de landmeter J.A. Scholten rond 1840 was ontwikkeld. Rose en Scholten kunnen als (voorlopers van de) hygiënisten beschouwd worden. ‘In de Rotterdamsche Courant leest men: Reeds eenigen tijd geleden , was in den Raad dezer stad het voorstel commissoriaal gemaakt, om de binnenstad van goed versch drinkwater te voorzien, en te gelijk de polders met schoon water te ververschen , waarbij later nog het onderzoeken van de vraag gevoegd is geworden: in hoe verre het wenschelijk zijn zou, eene betere schutsluis, tot meer gemakkelijke communicatie met de Maas, daar te stellen, alsmede om, ter bevordering der openbare reinheid en gezondheid, groote slagthuizen buiten de stad op te rigten. Aan genoemde commissie werd, door ... de eerste stads - architect, de ander fabrijk en landmeter van Schieland , die haar toegevoegd waren , een uitgebreid plan ter beoordeeling aangeboden. Het hield in, de stad van een nieuwen Singel te voorzien ... de plaatsing van eene stoommachine omstreeks de Bontepaal, tot uitpomping van het vuile *en* bedorven water, en van eene soortgelijke machine aan de voormalige Oostpoort, om dat gedeelte van zoodanig water te ontlasten ... ruime waterloopen metselen, door welke de slooten doorgespoeld zouden worden , en daarna door de stoommachines uitgepompt ... twee slagthuizen met de noodige stalling worden gebouwd; terwijl eindelijk tot dit plan nog de daarstelling behoorde van eene nieuwe schutsluis ... en het maken van filtreerbakken, om de binnenstad van zuiver drinkwater te voorzien. Ofschoon, naar men verzekert, dit plan de goedkeuring der commissie heeft weggedragen , zoo moet echter begrepen zijn, dat eenige jaren vereischt zouden worden om een zoo gewigtig en ook voor de gezondheid der ingezetenen heilzaam, maar levens kostbaar plan te verwezenlijken ... Met deze gewigtige verbetering zou het voorzien van de binnenstad met gefiltreerd drinkwater verbonden zijn ... en aan de inwoners de gelegenheid te geven om dit zuiver water kosteloos te verkrijgen ... Dit laatste plan zou nu, naar gezegd wordt, ter visie der leden van den Raad liggen, en mag te régt uiterst gewigtig, en de uitvoering daarvan, wordt die mogelijk gekeurd, de aanvankelijke vervulling van sedert lang gevoedde wenschen genoemd worden.’ (**Nederlandsche Staatscourant /14-03-1842**). Het was kenmerkend voor die tijd dat het plan het niet haalde in de gemeenteraad . Zie: H. Buiten, *Riool, rails en asfalt. 80 jaar straatruoer in vier Nederlandse steden*, (proefschrift Technische Universiteit Eindhoven 2005), 153-155106-107

Een groot deel van de hier aangehaalde artikelen stond in verband met de cholera. ‘Zindelijkheid is een krachtig wapen tegen heerschende ziekten in het algemeen, zij is zulks ook tegen de Cholera in het bijzonder.’ (**Groninger Courant/24-10-1848**).